

5. Байдін Ю. В. Ліга Націй та її роль у забезпеченні суверенітету держав-членів // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2011. № 21. С. 190–199.
6. Миронюк Н.Д. Міжнародно-політичні аспекти створення Організації Об'єднаних Націй // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2008. №25. С. 54–63.
7. Колісниченко К. С. Ліга Націй у розвитку міжнародного права: монографія / за наук. ред. А. І. Дмитрієва. Одеса: Фенікс, 2011. 234 с.

Ірина ВЕРХОВЦЕВА

доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій

СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЧИННИК

Нині, коли українці на полях боїв відстоюють своє право на фізичне існування й державний суверенітет у протидії тотальній російській агресії, суспільна значущість теми насамперед пов'язана із завданнями національної консолідації в опорі агресору. В науковому ракурсі вивчення проблеми сприяє осмисленню чинників Української революції 1917–1921 рр. (далі – Українська революція) – одного з ключових моментів вітчизняної новітньої історії, а також європейської кризи часів Великої війни 1914–1918 рр.

Вивчення процесу революціонізації українського села за умов Першої світової війни в контексті діяльності органів сільського самоврядування досі не стало трендом наукових студій, присвячених цій війні, хоча на окремі важливі аспекти проблеми тією чи іншою мірою вказано деякими радянськими й новітніми українськими дослідниками. Зокрема, слід згадати двотомник «Історія селянства Української РСР» (1967) [1], а також праці О. Реєнта й О. Сердюка [2; 3], у яких акцентовано на зростанні самоорганізації українського соціуму через загострення економічних і соціальних проблем на селі за умов війни, що загалом каталізувало піднесення опозиційних настроїв у ньому й, відповідно, суттєво збільшило селянську активність. У рамках цього проявилися, як наголошено істориками, нові явища вікового (зростання ролі невдоволеної земельною політикою в сільських громадах молоді, котра активізувалась на сільських сходах) та гендерного (посилення активності жінок у акціях опору) характеру. У роботах І. Верховцевої, присвячених селянському самоврядуванню в російській імперії, висвітлено стан цього управлінського інституту за умов Першої світової війни й наголошено, що впродовж військових років він перебував у стані кризи, зазнав впливу революційної агітації й напередодні 23 лютого 1917 р. переживав суттєві трансформації, що загалом сприяло радикальним змінам соціального становища села, його входженню в революцію [4; 5].

Науковій актуалізації теми в контексті необхідності її подальшого студіювання сприяє колективна монографія «Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.» (2019 р.), яка стала помітним явищем у вітчизняних аграрних студіях останніх років [6]. У фокусі уваги науковців – самоврядні структури українського села, зокрема, так звані «селянські республіки», які масово проголошувались у 1917–1921 рр. Зрозуміло, що поява цих республік не могла стати спонтанним виявом «революційної творчості» народу, адже йдеться про усталені сільські управлінські практики, які не постали водночас – їх визрівання мало відбуватись попередніми десятиліттями. Саме тривале послуговування вказаними практиками в рамках досвіду такого урядування на базі самоврядних принципів його організації посприяло за умов революції 1917–1921 рр. усвідомленню мешканцями сільських громад себе як окремих «республік» – по суті, квазідержав з власними

республіканськими й демократичними традиціями. І хоча автори вказали на безпосередній зв'язок цих республік із проголошеними відповідними в 1905–1907 рр., загалом у монографії проігноровано очевидну генетичну обумовленість селянського республікотворення 1917–1921 рр. з революціонізацією органів сільського самоврядування попередніми часами. При цьому з кола дослідницької уваги практично випав період Першої світової війни.

З огляду на це, вважаємо доцільним наголосити на нагальній потребі детального визначення чинників революціонізації українського села в ракурсі сільського самоврядування за умов Першої світової війни, що, безумовно, потребує подальшого глибокого студіювання цієї теми й написання спеціальних праць. У рамках цієї розвідки акцентуємо на принципових аспектах проблеми, що сприятиме таким дослідженням і вкажемо на концептуальну рамку вивчення революціонізації органів сільського самоврядування в часи Першої світової війни, в контексті чого саме стан останнього за кризових умов війни може розглядатись як один із тригерів революційних подій в українських губерніях після 23 лютого 1917 р.

Реформаторським трендом пізньої російської імперії, яка постала внаслідок експансіоністської політики Романових на євразійському континенті, було її соціальне, податкове та управлінське упорядкування. Цього вимагали відсталіший тип економіки, хронічний дефіцит державного бюджету, неефективні фіскальні практики за умов надзвичайного етнічного й соціокультурного різноманіття регіонів (у деяких з них у азійській частині країни місцеві жителі перебували на стадії переходу від родоплемінного ладу до формування соціальних страт), необхідність протидіяти сепаратизмові місцевих еліт, а також те, що 9/10 імперського соціуму та основними товаровиробниками й платниками податків були аграрії. Упродовж 1860–1900-х рр. ця величезна країна була охоплена соціальною та управлінською уніфікацією сільського сегменту її простору, що за тогочасного слабкого рівня комунікацій було надзавданням і потребувало нових, адекватних цій складній ситуації, інструментів [7, с. 86–90]. Ними стали запозичені в країнах Європи відповідні модерні самоврядні управлінські технології, які імперська еліта сприйняла відповідно до власних інтелектуальних і соціальних традицій. Послугуючись західноєвропейською теорією вільної громади, котра акцентувала на природному праві місцевої («вільної») громади опікуватись власними справами, а також ідеями А. де Токвіля про іманентність демократичних самоврядних практик у традиційних громадах та ідеями Л. фон Штайна щодо політики державного соціалізму, в 1840–1850-і рр. російські реформатори солідаризувалися щодо використання у вирішенні вказаного надзавдання «продукту тисячолітньої історії» та «корінних історичних підвалин народного життя» – «русского мира» (традиційної громади північно-західних губерній / «великоруської общини»). Відзначалися його самоорганізація та егалітарні практики, що базувалися на принципах самоврядування, приматі інтересів колективу над інтересами індивідууму («владі миру»), стихійно-соціалістичних настановах і передбачали зрівняльнювальний розподіл землі та податкового тягаря всередині громади. Разом із тим, реформатори, «усвідомили» зв'язок мирського із «глобальною місією» росії в соціальному оновленні країн світу засобом повсюдного облаштування «общин/комун» (звісно, за лекалами «русского мира») з метою розбудови нового соціального ладу – «державного соціалізму». З огляду на це, рядом реформ сільського самоврядування впродовж 1860–1900-х рр. на всю країну поширено практики «русского мира». У європейських губерніях нова система сільського управління офіційно називалась «громадське управління селом» і структурувалась на органи волосного (відповідні сходи, волосні правління, волосні старшини) та сільського (відповідні сходи та старости) рівнів, які мали статус органів влади на селі. Колективними суб'єкт-об'єктами сільського управління в своїх місцевостях були, відповідно,

сільські та волосні громади, які власне й обирали вказані органи сільського управління [5, с. 170–175].

Долаючи опір місцевих еліт, зокрема, шляхти правобережних українських губерній, які обурювались такими новаціями, мовляв, «общини» з їх колективним землеволодінням/землекористуванням є чужими для цих губерній, нове управління селом з 1861 р. інтегрували в місцеве управління регіонів, а з 1864 р. – у всестанове земське самоврядування (там, де таке запроваджене). При цьому сільське самоврядування мало становий і водночас територіальний характер. Не маючи інструментів бюрократичного контролю за неграмотними аграріями, реформатори примусили їх відповідати колективно, засобом кругової поруки, за всі зобов'язання своїх громад (саме цю самоврядну технологію, що існувала з часів панування Золотої Орди, запозичено в руського миру). Сільська громада мало право самостійно, відповідно до власних традицій, обирати форми й засоби виконання повинностей – державних (податкових (грошових, натуральних), а також фізичних робіт з благоустрою місцевостей, утримання військових, арештантів, адміністративних установ тощо) та земських (грошових і фізичних з благоустрою повітів та губерній).

Громадське управління селом характеризувалось суттєвими внутрішніми суперечностями. Крім повноважень очільників органів самоврядування та відносин між органами сільського й волосного рівнів, це стосувалося свавілля сільських сходів у розподілі повинностей всередині громад, розбрату й експлуатації частиною громадівців решти загалу громади, волосного судочинства тощо. Волосна ланка сільського самоврядування перебувала під контролем імперського істеблішменту та була інтегрована до управлінської вертикалі повіту й губернії, а сільська функціонувала як горизонтально керована структура, схід якої – колективне зібрання членів громади, всі питання вирішував, часто ігноруючи інтереси та вказівки волості й державних управлінців. Відтак волосна та сільська ланки поступово дистанціювалися одна від іншої [5, с. 94, 124–132, 140].

Практично відразу по виникненню сільське самоврядування продемонструвало «дух опозиційності» й стало «рушієм мас», адже патріархальні засади організації цього самоврядування були антиетатистськими за своєю природою. Вагомою мірою колективному опору селян сприяла сформована за матрицею руського миру самоврядна організація, яка допомагала організовувати на сходах виступи проти поміщиків, місцевих адміністраторів, ненависних громаді її очільників – старост, волосних старшин, збирачів податків тощо. Упродовж 1890–1900-х рр., завдяки змінам реформаторського курсу та посиленню прав селянського колективу (сходу) у вирішенні земельних питань сільських громад, останні суб'єктивізувалися як колективні учасники аграрних відносин, а самі селяни переконалися в силі організованого колективу. Сучасники тих подій свідчили: піднімалися на виступ селяни «всі, як одна людина». З початком у 1902 р. селянської революції сходи стали структурами гуртування для опору та укладення петицій-звернень (так званий, «приговорний» рух 1905–1907 рр.) з вимогами господарського (передача землі в народну власність, скасування викупних платежів, зменшення податкового тягаря тощо), політичного (демократизації країни, проголошення республіки, скликання Установчих зборів тощо) та культурно-освітнього (демократизації освіти, навчання рідною мовою тощо) характеру. Звісно, на революціонізацію сходів вплинула агітація соціалістичних партій та земців. Селяни відкрито казали, що настав час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старост і старшин, ані з поліцією, адже «усім миром» здатні примусити задовольнити всі селянські вимоги. Кульмінацією опору села стало створення в 1905–1906 рр. селянських республік у сільських громадах, волостях, а також Сумському повіті. В останньому селяни скасували приватну власність на землю, передали її народу,

разом із промисловими підприємствами; запровадили народну міліцію; розпочали формування власного парламенту за принципами загального, прямого, рівного, таємного голосування; видавали «Селянську газету», одним з номерів якої царську владу оголосили «поза законом» [5, с. 198, 349–350].

Жорстоке приборкання селянських виступів 1902–1907 рр. суттєво зменшило їх масовість, але дух боротьби за колективні інтереси на селі не зник. Знов він спалахнув з початком реалізації нового аграрного курсу 1906–1911 рр., коли в контексті пошуку засобів оптимізації сільськогосподарського виробництва й піднесення ефективності фіскального адміністрування, законами від 14 червня 1910 р. «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» та від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій» проголошено колективною власністю сільських громад всі їх природні ресурси, разом із надрами, а сільським сходам надано право самостійно розпоряджатись ними. Це суттєво зміцнило статус самоврядних структур. Сільські громади усвідомили свої права як колективні розпорядники власної землі та посилили контроль за селянськими функціонерами. Це створювало загрозу повного відриву сільської ланки селянського самоврядування від волосної, оскільки, всупереч формальним адміністративним функціям волості щодо сільської громади, остання цілком самостійно вирішувала всі питання внутрішнього урядування, реалізуючи свої самоврядні функції. Разом із скасуванням кругової поруки та «лікарняних недоїмок», у сільських громадах виникли проблеми з оплатою лікування їх мешканців, адже громади позбавили відповідальності за це спільним коштом. Обурення селянського загалу викликало й запровадження платні за відвідування земських лікарень. Відтак зазнали корекцій зцементовані попередніми часами практики самозабезпечення сільських громад, хоча, за «За загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р., останнє становило обов'язкову для них мирську повинність. За цих умов завдяки корпоративності вказаних громад село згуртовувалося й чинило колективний опір практично всім урядовим новаціям. Напередодні Першої світової війни, на тлі посилення соціального протистояння всередині сільських громад під час реалізації реформ 1906–1911 рр., також спостерігалось піднесення опозиційної активності органів самоврядування найбільшої соціальної верстви. За умов, коли 92,6 % сукупного продукту (за вартістю) землеробства й скотарства країни вироблялося селянами, це загрожувало проблемами із постачанням харчів, фуражу тощо для потреб фронту.

З початком Першої світової війни сільські громади, з огляду на потреби забезпечення необхідним фронту й тилу, разом із підприємствами важкої індустрії, стали постачальниками стратегічної продукції та перетворилися на абсолютних «господарів становища» на селі, повноцінних суб'єктів правовідносин і самостійні адміністративні одиниці, по суті – справжні селянські республіки, управлінський зв'язок держави з якими підтримувався лише завдяки волосним управлінням (останні у своїй масі були безграмотними, їх характеризували системні порушення корупційного характеру, вони практично не користувались авторитетом і повагою селянського загалу). Сільські ж сходи, маючи право приймати рішення щодо виходу окремого селянського господарства із землеволодіння сільської громади («громадського поля»), часто колективно протидіяли бажаним це зробити. Загалом за умов Першої світової війни центр ваги в сільському самоврядуванні повністю перемістився на нижчий рівень – рівень сільських громад, які не тільки виробляли стратегічну продукцію, а й утримували всю місцеву інфраструктуру, годували себе, міста та фронт [5, с. 361–363].

Упродовж 1915 – початку 1917 рр., за умов товарного голоду, інфляції, натуралізації господарства й згортання товарно-ринкових відносин загалом, на тлі посилення оподаткування села суттєво погіршилося його економічне

становище. В середині громад посилювалась боротьба за землю. Українські губернії наповнилися селянами-дезертирами, які в окопах зазнали впливу соціалістичної агітації, «кипіли» революційними ідеями та мали зброю. Спостерігалися сплеск чуток щодо справедливих, «чорних», переділів землі, радикалізація та милітаризація селянської свідомості. Розпочався новий етап боротьби за ресурси села в рамках протистояння всередині цих громад та їх з імперською владою. За умов війни саме цим певною мірою зумовлено масове дезертирство з фронту, адже чоловіки як голови родин мали право претендувати на виділення земельного наділу з громадського поля, проте не могли бути присутніми на сходах, де вирішувалися ці питання. Спостерігалися зростання самосвідомості селян як колективних розпорядників сільського життя та посилення тенденції відокремлення села від державної влади, адже реальну владу на селі мали сільські громади – колективні суб'єкт-об'єкти місцевого (сільського) управління. Селяни часто казали: «громада сильніша за закон». Посилюлися стихійно-соціалістичні настрої селян, а установи сільського рівня, по суті, стали *vizavi* волості й сільського істеблшменту, що перебували під контролем імперської бюрократії та зазнали суттєвого збільшення рамок їх повноважень. Зокрема, збільшилися поліцейські функції сільських функціонерів: керівники громад мали бути пильними, наглядали за незнайомцями, вишукувати підозрілих осіб тощо. За законом про евакуацію від 28 липня 1915 р., старшини як державні службовці мали вжити заходів з евакуації майна волосних правлінь і контролювати виїзд з регіону мирного населення. Крім того, сільська ланка самоврядування посилювалась за рахунок своїх нових низових субструктур – селищних громад, створення та функціонування яких легалізовано урядом попередніми роками через великі розміри сільських громад. Оскільки сільська ланка системи селянського самоврядування мала цілком легальні способи самоорганізації на своїх сходах, де під впливом соціалістичної агітації акумулювалися сили для соціального протесту, протистояння між сільською і волосною ланками самоврядування провокувало «тектонічні зсуви» в ньому та, разом із погіршенням соціально-економічного становища країни й поглибленням у ній суспільно-політичної кризи, провокувало імпульс опору селянського загалу владі, місцевій адміністрації. В умовах милітаризації економіки, експропріації для потреб армії тяглової сили, збіжжя, продовольства, проведення мобілізаційної компанії повноваження селянських самоврядних установ, які були складником місцевого управління, спостерігалося саботування селом податкової діяльності, що зумовило кризу не платежів (чималою мірою на це вплинули листи з театру бойових дій, в яких закликалися не сплачувати податки). Установи селянського самоврядування припинили сплату державного поземельного податку, проте у вельми частих випадках – земського й мирського також.

Дисонансом загальній ситуації було продовження землевідведення і примусових виділів з громадської землі. Однак індивідуалізація землеволодіння була не на часі. Опір селянського загалу хуторянам і відрубникам посилювався. Загал громад демонстрував ненависть до тих, хто виділявся з громадського поля. Сходи відмовлялися продовжувати землевідведення всупереч укладеним раніше приговорам і вимагали від хуторян підписок з відмовою виходу на відруби. Надзвичайно бурхливий характер носили волосні сходи, які дивом не закінчувалися кривавими зіткненнями. Тільки 4 квітня 1916 р. уряд офіційно припинив землевпорядні роботи. Натомість він вже практично втратив механізми мирної, правової, взаємодії із селом. Тенденція його відокремлення від державної влади перевела відносини із стадії «холодної війни» з нею з елементами збройної боротьби в стадію відкритого збройного протистояння. Приміром, у Данилівській Балці (Поділля) схід, що відбувся 27 червня 1916 р., примусив волосне правління підписати приговор, в якому засвідчено протест «панщині та податкам» і вимагалося звільнити всіх заарештованих. Загал громад вдався до

масового переобрання очільників свого самоврядування та цілими громадами оголошував про вихід зі складу волості. На селі організовувалися нові самоврядні установи – сільські й волосні комітети, які, як правило, обстоювали інтереси найбідніших його мешканців. На 1916 р. загальна кількість виступів селян зросла в 30 разів, їх виступи носили організований характер і свідчили про неабияке зростання самосвідомості як колективних розпорядників сільського життя. Учасники тих подій свідчили, що спостерігався «розлад усього сільського життя».

На початку 1917 р. управлінський зв'язок між структурами самоврядування селян і сільським істеблїшментом, який забезпечував комунікацію з державними управлінськими структурами, фактично обірвався. Село стало некерованим для імперської влади. У революційний 1917 рік завдяки своєму самоврядуванню воно вступило величезною організованою силою на чолі з есерами та мобілізованими солдатами [5, с. 381–386].

Список використаних джерел

1. Історія селянства Української РСР: у 2 т. Т. 1.: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К.: Наук. думка, 1967. 552 с.
2. Реєнт О. П., Сердюк О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2004. Вип. 7. С. 5–47.
3. Реєнт О. П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16. С. 88–103.
4. Верховцева І. Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) Черкаси: Ю. А. Чебаненко, 2018. 397 с.
5. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. н.: 07.00.02 / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2018. 701 с.
6. Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр.: монографія. Черкаси: Ю. А. Чабаненко, 2019. 220 с.
7. Верховцева І. Г. Панімперський проєкт з управлінської модернізації Російської імперії: етапи реалізації (ракурс глобалістики) // Politicus. 2022. № 4. С. 85–93.